

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2021, No. 1, pp. 118–136

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.01.118>

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 18 / TRANSLATION FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE AND COMMENTARIES BY D. BURBA

D. Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the eighteenth chapter of *Bhagavadgita*, composed perhaps in the 1st or 2nd century CE that is the most famous Hindu Scripture.

The eighteenth chapter is entitled *The Yoga of Renunciation and Liberation*. It is the most voluminous chapter of *Bhagavadgita*. The chapter first explains two similar terms: *saṃnyāsa* or renunciation (also the order of life of a mendicant monk) and *tyāga* or relinquishment. This chapter once again notes a living person cannot completely stop acting; therefore real renunciation of the world is not a cessation of actions, but a renunciation of the desire to enjoy their fruits.

Three types of renunciation (*tamasic*, *rajasic*, and *sattvic*) are named. These three *gunas* or aspects of material nature through which it is manifesting and functioning were described in the fourteenth and seventeenth chapters of *Bhagavadgita*. In the eighteenth chapter the types of knowledge, actions, doers, intelligences, perseverance and happiness are also classified according to the three *gunas*. The five causes of successful completion of any action and the threefold constituents of action are listed.

A list of traditional occupations of the four *varnas* or the main classes of ancient Indian society is given.

The last verses call to entrust oneself to the god Krishna, who will generously reward a believer. Two verses also call us “to reveal this secret” to *bhaktas* of Krishna and forbid to impart the teaching to *non-bhaktas*.

The concepts and realities considered in these chapters are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Bhagavata Purana*, *Brahma Purana*, *Laws of Manu*, *Rig Veda*, *Sankhya Karika*, *Upanishads*, and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, Hinduism, India, *Mahabharata*, meditation, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГА҃ВАДГІТА, ГЛАВА 18 / ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Завершуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індуців – “Бга҃вадгїти”. Цей номер журналу містить главу 18, яка перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Ма҃габ҃гарати”¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–17 див. у попередніх номерах журналу). Інші фрагменти “Ма҃габ҃гарати”, процитовані в примітках, перекладалася з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

© 2021 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Глава 18 цілком написана віршовим розміром *шлока* (śloka, два рядки по шістнадцять складів, розділені цезурою навпіл). Це найбільша глава “Бгагавадгіти”; вона містить 78 віршів (на другому місці глава 2 – 72 вірші). Альтернативні назви глави – “Йога спасіння” (mokṣa-yoga) або “Йога зречення” (saṃnyāsa-yoga).

У зачині Арджуна просить розтлумачити два близьких терміни: saṃnyāsa (“зречення”) та tyāga (“відцурання”). Зважаючи на більш вузьке, але більш широко вживане значення слова saṃnyāsa – “ченцювання”, Кришна пояснює, що це відмова від діяльності, але не від усякої, а лише від тієї, що мотивується бажанням винагорода. Зокрема, не слід цуратися такої освяченої традицією діяльності, як аскетичні вправи, офірні церемонії і роздача дарунків (насамперед жерцям). Традиційно вважається, що такі дії очищують людину. Але навіть їх треба здійснювати, відкинувши прив’язаності й бажання насолодитися плодами діяльності; здійснювати як свій обов’язок.

Навівши в другому вірші думку прихильників зречення світу про необхідність відмови від дій (які породжують карму, що утримує душу в сансарі), Кришна в одинадцятому вірші нагадує, що жива людина з плоті й крові не може повністю припинити діяти (про це вже йшлося у віршах 5 і 8 третьої глави), тому справжньою відчуженістю від світу є відцурання від *плодів* діяльності.

У віршах 7–9 сказано про три відцурання: тамасове, раджасове й саттвове. “Хоча три гуни обертаються, завжди залишаючись невиявленими, усе, що є на світі, складається з цих трьох [гун]. *Саттва, раджас і тамас* – вічне породження світу з гун (guṇa-sarga)” (Магабгарата 14.39.21). У “Бгагавадгіті” трьом гунам природи були присвячені глави 14 і 17. У 17-й главі за трьома гунами були класифіковані різновиди аскези, їжі, жертвопринесень, дарунків. Але класифікувати, звісно, можна ще багато чого. І, згадавши на початку глави 18 про три категорії відцурання, давні автори-редактори не втрималися від додаткового розгляду (у віршах 19–40) трьох видів знань, дій, “діячів” (виконавців дій), інтелекту, наполегливості та щастя.

У віршах 13–15 сказано про п’ять причин успішного завершення будь-якої дії: місце, виконавець дії, знаряддя, зусилля та божественне провидіння. Шьянкара й Рамануджа інтерпретують чотири перших чинники як тіло, втілену душу (jīvātman), органи сприйняття і дії, різновиди енергії, що циркулює в тілі (rāga). Щодо провидіння думки Шьянкари й Рамануджі розходяться: перший вбачає в ньому дію богів (адітьїв та ін.), а другий вважає, що це Вищий Атман.

У вірші 18 згадані троїсте спонування до дії (знання, об’єкт пізнання і той, хто пізнає) та троїста діяльність (знаряддя, дія і виконавець дії). Рамануджа вбачає тут у дії ведійський обряд, тому для нього *виконавець дії* – жрець, а *знаряддя* – начиння та інші складники обряду. Відповідно, *той, хто (пі)знає*, – виконавець, у якого є знання про те, як проводити обряд, а *об’єкт знання* – обряд. Натомість Шьянкара твердить, що йдеться про будь-яку дію, а у виконавцеві дії бачить втілену душу, яка помилково ототожнює себе з тілом (це ототожнення називається ahaṃkāra – ego). Насправді ж, як було сказано в п’ятій главі, душа нічого не робить, усі дії виконуються матеріальною природою. Звідси у вірші 17 логічний висновок: “Навіть убиваючи цих людей, та людина в неогоїстичному стані, чий інтелект не плямується, нікого не вбиває і не зв’язується кармою”.

Вірш 41 твердить, що діяльність брагманів, кшатріїв і вайш’їв³, а також шюдр розподілена згідно з їхніми якостями (гунами), але не пояснює, як розподілити три гуни серед чотирьох суспільних верств (пізніше цей пробіл був заповнений Шьянкарою – див. примітку до вірша). У віршах 42–44 наведений традиційний перелік занять кожної варни, а вірші 47–48 закликають виконувати таку роботу, яка характерна для тієї *варни* (верстви), до якої належить сім’я людини, і не намагатися вийти за межі свого суспільного прошарку. Бо, як сказано у вірші 45, людина, задоволена

своєю роботою, досягає досконалості. З 49 вірша по 53-й пояснюється, у чому полягає ця досконалість, яка досягається “завдяки санньясі”. Як ми вже зазначали, у широкому сенсі samnyāsa означає “зречення”, але тут ми залишили термін без перекладу, оскільки схоже, що у віршах 51–53 ідеться не лише про внутрішню неприв’язаність до світу, а й про спосіб життя: такий санньясін “живе усамітнено, їсть небагато” й “завжди відданий медитативній йозі”. Він “стає гідним буття Брагмана”. Отже, цей уривок можна вважати апологетикою аскетичної йоги.

Однак на контекст, описаний у попередньому абзаці, накладається теологія адептів культу Кришни. Між віршами 45 і 47 поміщений вірш, у якому сказано, що людина досягає досконалості не сама по собі, а “вшановуючи своїми справами Того, від кого походять усі істоти”. І після вірша 53 розтлумачується, що “занурення в Брагман” (brahma-bhūta) – це не найвища мета. Занурена в Брагман людина здобуває “вищу відданість” Кришні й приходить до нього. Якщо ж Арджуна буде слухатися Кришну, то з його ласки подолає усі перешкоди, а якщо не послухає – загине. Так що неважко здогадатися, якою має бути очікувана реакція на великодушні слова Кришни: “Всебічно обдумавши це, роби як хочеш”. Отже, ця частина глави належить до того шару “Бгагавадгіти”, де йдеться про Кришна-бгакті (щоправда, дещо випадають із загальної канви вірші 61–62, у яких Кришна говорить про Господа в третій особі, а не називає себе Богом).

Отже, у вірші 63 Кришна каже: “Мною тобі повідане знання – таємніше за саму таїну”. Здавалося б, книга закінчена. Але, імовірно, з розвитком і зміцненням культу Кришни, наявна кінцівка видалася його прибічникам недостатньо прозорою, і вони додали ще кілька віршів: “Знову слухай Моє найвище слово, яке найтаємніше за все”. Далі Кришна без усяких увертів і натяків навпростець закликає шукати прихистку лише в нього, “відмовившись від усіх [інших] дгарм”, і стати його бгактом. Також лунає заклик “відкривати цю таємницю” шанувальникам (bhakta) Кришни й забороняється повідомляти вчення небгактам.

Кілька заключних віршів описують винагороду, що дістанеться тим, хто буде вивчати цей твір або хоча б слухатиме з вірою і без глузу.

ГЛАВА 18. ЙОГА ЗРЕЧЕННЯ І СПАСІННЯ

Арджуна сказав:

1 Гришикеше⁴, хочу, о Міцнорукий, пізнати⁵ суть санньяси⁶ та, окремо, – [сутність] відцурання, Кешінішудано⁷.

Господь сказав:

2 – Відмову від дій, що мотивуються бажанням, мудрі розглядають як санньясу, а відцурання від плодів усіх дій мудреці називають відцуранням.

3 “Діяльність порочна, і її слід цуратися”⁸, – твердять одні мислителі, а інші [стверджують], що аскезою, офірою і роздачею дарунків не слід нехтувати⁹.

4 Тепер вислухай, найкращий з нащадків Бгарати, Мій присуд про відцурання. О найдостойніший з людей, сказано про три види відцурання:

5 Не слід цуратися [такої] діяльності¹⁰, [як] аскеза¹¹, офіра¹² й роздача дарунків¹³; їх слід здійснювати. Для мудрих аскеза, офіра й роздача дарунків¹⁴ – очисники¹⁵.

6 Але навіть ці дії [треба здійснювати], відкинувши прив’язаності¹⁶ й [бажання скуштувати] плоди [діяльності]; [здійснювати] як те, що маєш здійснювати. Таке, Партхо¹⁷, Моє рішуче найвище¹⁸ судження.

7 Але немає [вказівок на] зречення приписаної діяльності. Помилково відмову від неї називають тамасовою.

8 “Це страждання”, – [хто, подумавши] так, відцурається від діяльності через страх перед тілесними незручностями, той, здійснивши раджасове відцурання, не здобуде плоду відцурання.

9 Арджуно, якщо приписана діяльність здійснюється [людиною], [яка], відкинувши прив'язаності¹⁹ й [бажання скуштувати] плід [діяльності]²⁰, [думає]: “Це те, що має бути зроблено”, то таке відцурання вважається саттвобим²¹.

10 Не ненавидить неприємні дії і не прив'язується до приємних²² мудрець, який відцурався [від плодів усіх дій] і перебуває в саттві, відтявши сумніви²³.

11 Воістину, втіленому неможливо повністю відмовитися від дій²⁴. Але того, хто відцурався від плодів діяльності, називають відчуженим [від світу].

12 Тих, хто не відчужений, очікує після смерті троякий плід діяльності: небажаний, бажаний і змішаний²⁵, але для [справжніх] санньясінів²⁶ його немає.

13 Магабагу²⁷, дізнайся від Мене, що у висновках санкх'ї сказано про п'ять причин успішного завершення будь-якої дії²⁸:

14 місце, виконавець дії, різного виду знаряддя, різноманітні зусилля²⁹ та, п'яте, божественне [провидіння]³⁰.

15 Яку б дію не виконувала людина тілом, мовою і розумом, правильну чи навпаки, ці п'ять – причина тієї [дії].

16 Але той важкодум³¹, який тут розглядає як виконавця дії лише себе, через недосконале розуміння не бачить [істини]³².

17 Навіть убиваючи цих людей, та [людина] в неогоїстичному стані³³, чий інтелект не плямується³⁴, [нікого] не вбиває і не зв'язується [кармою]³⁵.

18 Знання, об'єкт пізнання і той, хто пізнає, – це троїсте спонукання до дії. Знаряддя, дія і виконавець дії³⁶ – так загалом описується троїста діяльність.

19 У переліку гун³⁷ знання, діяльність і виконавець дії називаються трічі³⁸ – з огляду на відмінності гун. Слухай, як належить, і про них.

20 Знай, що те знання, яким [людина] бачить у всіх істотах єдине вічне Буття, нерозділене в розділеному³⁹, – саттвове⁴⁰.

21 Але знай, що знання, яке фрагментарно бачить⁴¹ у всіх істотах різноманітні окремі⁴² сутності, – те знання раджасове.

22 А мізерне [знання], яке без причини прив'язане до однієї справи й не спрямоване на відшукування істини⁴³ – начебто [воно] [вже] всеосяжне, – називається тамасовим.

23 Приписана дія⁴⁴, здійснена без прив'язаності, без жадання і відрази⁴⁵ тим, хто не прагне [скуштувати] плід [цієї дії], називається саттвобовою.

24 Але та пов'язана з багатьма клопотами діяльність, яка здійснюється [людиною] егоїстичною⁴⁶ або знову ж таки тією, яка прагне [здійснити свої] бажання⁴⁷, вважається раджасовою⁴⁸.

25 Діяльність, що здійснюється з омани, без урахування можливостей і наслідків – [зокрема таких, як] втрати й насильство, – називається тамасовою⁴⁹.

26 Вільний від прив'язаностей⁵⁰, неогоїстичний, наділений стійкістю і завзяттям, незмінний в успіхах і невдачах⁵¹ виконавець дії називається саттвобим⁵².

27 Пристрасний, жадібний, жорстокий, нечистий⁵³ виконавець дій, яким керують радощі й прикрощі, який бажає [скуштувати] плід діяльності, іменується раджасовим.

28 Незосереджений, брутальний, упертий, підступний, непорядний, ледачий, похмурий і загайний виконавець дії називається тамасовим.

29 Дганаджає⁵⁴, почуй вичерпний роздільний опис потрійного, згідно з гунами, поділу інтелекту й наполегливості.

30 Партхо, той інтелект, який знає діяльність і утримання від діянь⁵⁵, [знає], що має робитися і чого робити не треба, [знає] страх⁵⁶ і безстрашність, поневолення і звільнення, саттвобий.

31 Партхо, той інтелект, яким [людина] неправильно пізнає, що таке дгарма і що – адгарма, що має робитися і чого робити не треба, раджасобий.

32 Партхо, той огорнутий мороком інтелект, який вважає адгарму дгармою і [взагалі сприймає] все навпаки, тамасовий.

33 Партхо, та неухильна⁵⁷ наполегливість, завдяки якій за допомогою йоги стримується діяльність розуму, прани й чуттів, – ця наполегливість саттвоба.

34 Але, Арджуно, та наполегливість, з якою [людина], що через прив'язаність бажає [скуштувати] плід [діяльності], дотримується дгарми, ками й артхи⁵⁸, – ця наполегливість, Партхо, раджасова.

35 Партхо, наполегливість, що не допомагає дурню позбутися сонливості, страху, печалі, зневіри й безумства, тамасова.

36 А тепер, о найкращий з нащадків Бгарати, почуй від Мене про три види щастя, у якому [людина] завдяки практиці⁵⁹ радіє і досягає кінця страждань⁶⁰.

37 Те, що спочатку – як отрута, а наприкінці подібне нектару, те щастя, породжене чистотою душі й інтелекту, назване саттвовим⁶¹.

38 Те щастя, яке через зв'язок чуттів з [їхніми] об'єктами спочатку подібне нектару⁶², а в кінці – як отрута⁶³, є раджасовим.

39 Постале із сонливості, лінощів і нехлюйства щастя, яке й спочатку, і потім уводить душу в оману, вважається тамасовим.

40 Ні на землі, ані навіть на небі серед богів немає істоти, яка була б вільною від цих гун⁶⁴, породжених природою.

41 Парантапо⁶⁵, діяльність брагманів, кшатріїв і вайш'їв, а також шюдр розподілена згідно з якостями, що походять від [їхньої] свабгави⁶⁶.

42 Спокій, самовладання, аскетичність⁶⁷, чистота⁶⁸, поблажливість, щирість, знання, розпізнання⁶⁹ і побожність – обов'язок брагмана⁷⁰, породжений [його] свабгавою.

43 Героїзм, доблесть, стійкість, вправність, здатність не відступати з [поля] бою, роздача дарунків і владність – обов'язок кшатрія⁷¹, породжений [його] свабгавою.

44 Землеробство, скотарство, торгівля – обов'язок вайш'ї, породжений [його] свабгавою. Обов'язок шюдри⁷², породжений [його] свабгавою, полягає в служінні іншим.

45 Людина, задоволена своєю роботою, досягає досконалості. Почуй про те, як задоволений своїми обов'язками досягає досконалості⁷³.

46 Вшановуючи своїми справами Того, від кого походять усі істоти⁷⁴, ким пронизаний увесь цей Усесвіт⁷⁵, людина досягає досконалості.

47 Своя дгарма⁷⁶, [навіть] недосконала, краща за добре здійснену чужу⁷⁷. Хто виконує обов'язки, приписані свабгавою, той не бере на себе гріха⁷⁸.

48 Каунтес⁷⁹, не слід цуратися діяльності⁸⁰, що судилася від народження, навіть якщо [вона] з вадами, бо всі починання⁸¹ огорнуті вадами, як вогонь димом.

49 Хто подолав себе⁸², чий інтелект ні до чого не прив'язаний, хто безпристрасний⁸³, той завдяки санньясі досягає вищої досконалості⁸⁴ недіяння.

50 Каунтес, дізнайся в загальних рисах від Мене, як той, хто досяг досконалості, приходять до Брагмана; це найвищий ступінь знання.

51 Хто зосереджений очищеним інтелектом, наполегливо приборкує себе, відцурався від об'єктів чуття⁸⁵ – звуку тощо – і відмовився від жадання і відрази⁸⁶,

52 живе усамітно, їсть небагато⁸⁷, приборкав мову, тіло й розум⁸⁸, завжди відданий медитативній⁸⁹ йозі, знайшов опору в безпристрасності,

53 вільний від егоїзму, [ілюзії] сили⁹⁰, зарозумілості, бажання, гніву, накопичення і власництва⁹¹, супокійний, [той] стає гідним буття Брагмана⁹².

54 Занурена в Брагман⁹³ [людина] з нескаламученою свідомістю не сумує і [нічого] не бажає⁹⁴. Однаково ставлячись до всіх істот⁹⁵, [вона] здобуває вищу відданість Мені.

55 Відданістю [така людина] воістину пізнає Мене⁹⁶: хто Я є і який. Потім, воістину пізнавши [Мене], вона відразу входить [у Мою обитель].

56 Хто знайшов підтримку в Мені, той, хоча й виконує завжди всілякі дії⁹⁷, з Моєї ласки⁹⁸ досягає вічного, неминущого стану⁹⁹.

57 Подумки присвячуючи Мені всі дії і маючи Мене за Вищу Мету¹⁰⁰, спираючись на буддгі-йогу¹⁰¹, будь постійно зануреним свідомістю в Мене.

58 Занурений свідомістю в Мене, з Моєї ласки подолаєш усі перешкоди, але, якщо з егоїзму не послухаш [Мене], загинеш¹⁰².

59 Якщо ж, спираючись на его, думаєш: “Не буду битися”¹⁰³, то марне твоє рішення, [твоя] природа змусить тебе¹⁰⁴.

60 Зв’язаний своєю кармою¹⁰⁵, яка народжена свабгавою, [ти], Каунтеє, мимоволі¹⁰⁶ будеш робити те, чого з омані робити не хочеш.

61 Арджуно, Господь перебуває в серцях усіх істот, маєю¹⁰⁷ спонукаючи всіх істот кружляти, немов на каруселі¹⁰⁸.

62 Нащадку Бгарати, від усього серця¹⁰⁹ звернися до Нього за заступництвом; Його ласкою знайдеш Вищий Супокій¹¹⁰ і Вічну Обитель.

63 Отже, Мною тобі повідане знання – таємніше за [саму] таїну. Всебічно обдумавши це, роби як хочеш¹¹¹.

64 Знову слухай¹¹² Моє найвище слово, яке найтаємніше за все. Ти дуже любиш Мені, тому розповім, що [буде] добрим для тебе¹¹³.

65 Думай про Мене, стань Моїм бгактом, офіруй Мені, схилийся переді мною. [Так ти], воістину, прийдеш до Мене¹¹⁴ – обіцяю тобі [це], [бо ти] любиш Мені.

66 Відмовившись¹¹⁵ від [прив’язаності до] всіх дгарм¹¹⁶, шукай прихистку в Мене одного¹¹⁷. Я звільню тебе від усіх нещасть. Не журися!¹¹⁸

67 Ти ніколи не повинен повідомляти це [вчення] неаскетичному, тому, хто не бгакт¹¹⁹ і не бажає слухати¹²⁰, або тому, хто глузує¹²¹ з Мене¹²².

68 Хто відкриє¹²³ цю найвищу таємницю Моїм бгактам¹²⁴, [той], виявивши вищу відданість Мені, безсумнівно, приїде до Мене.

69 Немає серед людей нікого, хто зробив би [щось] дорожче для Мене, ніж він, і не буде на землі дорожчого¹²⁵ для Мене, ніж він¹²⁶.

70 І той, хто вивчатиме¹²⁷ цю нашу священну бесіду, поклонятиметься Мені “офірою знання”¹²⁸, так Я вважаю.

71 Навіть та людина, яка [просто] слухатиме [цю бесіду] з вірою і без глузу, – вона, спасенна, теж досягне щасливих світів праведників¹²⁹.

72 Партхо, чи уважно ти слухав?¹³⁰ Чи розвіяна твоя, Дгананджає, омана, [причина якої] – невігластво?¹³¹

Арджуна сказав:

73 – Розвіяна моя омана¹³². З твоєї ласки, Ач’юто¹³³, я опам’ятався. Я твердий, вільний від сумнівів і зроблю те, що Ти сказав.

Санджая сказав:

74 – Так я почув цю розмову Васудеви¹³⁴ й Партхи, великої душі¹³⁵; [бесіду настільки] дивовижну, [що] від неї тілом ідуть мурашки¹³⁶.

75 З ласки В’яси¹³⁷ я почув [опис] вищої таємної йоги безпосередньо від Владаря йоги¹³⁸, самого Кришни, який говорив це.

76 Радже¹³⁹, згадуючи¹⁴⁰ цю дивовижну святу бесіду Кешяви¹⁴¹ й Арджуни, я радію знову й знову.

77 Велике моє зачудування, радже, [коли я] вкотре згадую той предивний образ Гарі¹⁴²; я радію знов і знов.

78 Де Владар йоги, Кришна, де лучник Партха¹⁴³, там гаразди, перемога¹⁴⁴, успіх, сувор моральність. [Так] я вважаю.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith’s revision of Prof. Muneo Tokunaga’s version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based

in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ У слові *vaiśya* санскритський *ś* є ясенно-твердопіднебінний звуком [с], якому в українській мові відповідає м'який звук [ш']. Тому, хоча за нормами української мови це слово мало б писатися через апостроф, ми з метою наближення до звучання оригіналу пишемо його з м'яким знаком: *вайшья*.

“Землеробство, скотарство, торгівля – [заняття] вайшьів” (Магабгарата 12.285.21a). “Розведення худоби, дарунки [іншим], офірні церемонії, вивчення [Вед], торгівля, лихварство та, звісно, землеробство – [заняття] вайшьї” (Закони Ману 1.90). “[Заняття] вайшьї – вивчення [Вед], офірні церемонії, роздача дарунків, землеробство, скотарство й торгівля” (Артхашястра 1.3.7). “Хто займається землеробством, скотарством, торгівлею, завжди чистий, може вивчати Веди – той відомий як вайшья” (Магабгарата 12.182.6).

⁴ Гришикеша (*hr̥ṣīkeśa*) – ім'я Кришни. На Заході та в Індії це ім'я розуміють по-різному: “волохатий, кучерявий” (у чому вбачають доарійське, дравідське походження цього божества) та “Владар чуттів” (*hr̥ṣika + īśa*).

⁵ Арджуна вже казав “хочу пізнати” у вірші 13.0.

⁶ Санскритське слово *saṃnyāsa* означає “зречення”, а також спосіб життя мандрівного ченця (санньясіна), який зрікся мирського життя. “Заради досягнення успіху (*siddhi*) [шукачеві спасіння] слід мандрувати самому, без супутників; зрозумівши, що успіх залежить лише від нього, він досягає [успіху] й не полишається ним. Йому не слід мати вогонь і житло; він може ходити в село за їжею, залишаючись мовчазним, байдужим до всього, твердим у намірах, зосередженим у думках. Кварта [для подаянь] (*karāla*), коріння дерева [для ночівлі], лахміття (*kusela*) [як вбрання], самотність і однакове ставлення до всього – такі ознаки спасінного (*mukta*)” (Закони Ману 6.42–44). Про квартиру, коріння дерева, лахміття й самотність тими самими словами сказано в “Магабгараті” (12.237.7), коли вона описує ознаки жебручого ченця (*bhikṣu*). Див. також вірш 5.1.

⁷ *Keśinīśūdāna* (*keśinīśūdāna* “той, хто вбив [демона] Кешіна”) – ім'я Кришни.

⁸ “Наділений знанням і розпізнанням бачить: діяльність є нечистою, це те, чого треба уникати” (Магабгарата 12.194.13c). У віршах 3.5 і 3.8 висунуті вагомі контраргументи. Див. також вірші 6.3 і 3.4.

⁹ “Одні [наполягають] на офірі, а інші мудреці – на роздачі дарунків... Хтось прославляє аскезу, інші люди – вивчення Вед (*svādhyāya*). Одні [обстоюють] знання й санньясу, а прихильники вчення про магабгути [кажуть] про свабгаву” (Магабгарата 14.48.23–24c). “Вогняною церемонією припиняється гріх, вивченням Вед здобувається найвищий супокій, роздачею дарунків, як кажуть, – насолода (*bhoga*), аскезою – Усе (*sarvam*)” (Магабгарата 12.184.2).

¹⁰ Пор. з віршем 48.

¹¹ “Сину, аскеза всюдисуца (*sarva-gata*) [й] приписана навіть відстороненим (*hīna*) [від мирського життя]” (Магабгарата 12.284.14a). “Саме акеза – корінь садгани” (Магабгарата 14.50.16c). “Який би гріх не скоїли думками, словами й вчинками люди, саме аскезою швидко спляють усе ті, хто багатий аскезою (*tapo-dhana*)” (Закони Ману 11.241).

¹² “[Вивчення] Вед плідне, якщо супроводжується вогняною церемонією; плід багатства – насолода й роздача дарунків” (Магабгарата 2.5.101a).

¹³ “Сказано, що в часи епохи *крита* головною є аскеза; епохи *трета* – знання; епохи *двапара* – офіра; епохи *калі* – сама лише роздача дарунків” (Закони Ману 1.86). (Про епохи-юги див. примітку до вірша 8.17).

¹⁴ “Юдгіштхіро, аскезою, офірою (*kratu*), роздачею дарунків завжди рятуються люди, які скоїли гріх. Офірою (*yajña*), аскезою, роздачею дарунків очищуються люди, які вчинили недобре” (Магабгарата 14.3.4–5).

¹⁵ *Очисником* (*raavana*) називали будь-який засіб очищення: воду, вогонь, вітер, сито, цідилко. У вірші 4.38 “очисником” назване знання. Пор. з віршем 5.11.

¹⁶ Про відкидання прив'язаностей див. також вірш 9.

¹⁷ Партха (*pārtha*) – “син Притхи” (або Кунті), старшої дружини раджі Панду.

¹⁸ Санскритський прикметник *uttamam* (“найвище”) можна перекласти також як “остаточне”.

¹⁹ “Виконуй приписані дії, бо діяльність краща за бездіяльність і навіть функціонування твого тіла неможливе без дій. Цей світ скуто кармою – окрім дій, що здійснюються як офіра. Тому, Каунтее, виконуй дії, не маючи прив'язаностей” (Бгагавадгіта 3.8–9).

²⁰ “Відмовившись від плоду діяльності, зосереджений здобуває непорушний спокій. Хто не зосереджений і прив’язаний засновано на бажанні дією до її плоду, той зв’язується [кармою]” (Бгагавадгіта 5.12).

²¹ *Саттвовий* – пов’язаний із *саттвою* (sattva “чистота, спокій”), однією з трьох *гун* природи.

²² “Жадання і відраза чуттів залежать від об’єкта чуття. Не треба підпадати під владу обох, бо вони вороги” (Бгагавадгіта 3.34).

²³ Про відтяти сумніви див. також вірші 4.41 та 6.39.

²⁴ “Бо ніхто ніколи не може ані миті перебувати в бездіяльності: адже кожний мимоволі примушується до дій гунами, породженими природою... Виконуй приписані дії, бо діяльність краща за бездіяльність і навіть функціонування твого тіла неможливе без дій” (Бгагавадгіта 3.5, 8).

²⁵ “Народившись, істота дістане карму, яку сама заробила. Незаслужено ніхто нічого не дістає – ні приємного, ні неприємного... Своє тіло, самотужки зароблене, оточення, родовитість, власність, добробут, накопичення – усе це людина дістає згідно зі здійсненими нею діями: добрими чи поганими” (Магабгарата 12.287.28, 44). “О найкращий з людей, знай, що вироком своєї карми [людина здобуває] три світи, [тобто потрапляє в рай, у пекло чи знову народжується на землі]” (Магабгарата 13.1.74с). “Якщо людина, скоївши гріх, [потім] буде дотримуватися чистого [життя] і спокутує [попередній гріх], вона дістане плоди того й того окремо” (Магабгарата 12.280.11–12).

²⁶ *Санньясін* (saṃnyāsīn) – жєбручий чернець, мандрівний аскет, який зрікся мирського.

²⁷ Магабагу (mahābāhu “міцнорукий”) – ім’я Арджуни.

²⁸ Від імені філософів санкх’ї (можливо, тих, які жили на ранньому етапі її розвитку, – у класичних текстах, що дійшли до нас, такий перелік відсутній) пропонується класифікація складників-умов усякої дії: місце дії, агент, інструментарій, зусилля і доля.

²⁹ Можливо, тут ідеться про *внутрішні* зусилля, спонування (див. вірш 18). Під “місцем” коментатори часто розуміють тіло, а під “зряддями” – чуття і розум з інтелектом.

³⁰ “Це доля, яку не можна відвернути. Людськими зусиллями уникнути долі неможливо” (Магабгарата 15.16.2). “Гай-гай! Видко, доля є найвищим [чинником], а мужність (rauruṣa) даремна – якщо Карна, подібний до Рами, загинув у бою” (Магабгарата 8.5.29). “Бажання (gāga), також пильність (yoga), вправність (dākṣya) і методичність (naya) – ось названі вченими людьми засоби отримання користі (artha). Але всі підвладні долі” (Магабгарата 8.6.12). Подібні фаталістичні висловлювання зустрічаються в “Магабгараті” доволі часто. І все ж хоча “виконання кожної дії залежить від долі й людини, але з них доля незбагненна, тому зроблене залежить від людини” (Закони Ману 7.205). У “Мокшадгармі” Бгішма ще категоричніше твердить: «Як позолочена чи посріблена посудина вкривається [шаром відповідного металу], так істота, що є слугою (vaśānuga) [своїх] колишніх вчинків, вкривається [їхніми наслідками]... Коли настає смерть тіла, людина здобуває щастя завдяки [колишнім] добрим вчинкам. Синку, не бачу “долі”; немає такого чинника, як “божественне провидіння” (daiva)» (Магабгарата 12.279.10–12а).

Ось ще один (теїстичний) погляд на це питання: «Він причина як Пуруша й причина як пракриті. Він причина як “власне ество” (svabhāva), як дія і доля... Це Гарі» (Магабгарата 12.335.82–83).

³¹ Слово *durmati* (“важкодум”) може також означати “лиходум”.

³² У вірші 13.29 сказано, що “всі дії здійснюються лише матеріальною природою, [тоді як] Атман перебуває в недіянні”. Див. також вірші 13.31 і 5.11.

³³ *Людина в неогоїстичному стані* (nāhamkṛta) – та, яка скинула зі своєї душі пелену его (ahaṃkāra).

³⁴ “Той зосереджений [прибічник] йоги, чия душа – з Душею всіх істот, очистившись, подолавши себе й підпорядкувавши собі чуття, не брудниться [кармою], навіть діючи” (Бгагавадгіта 5.7).

У вірші 3.41.19 бомбейського видання “Магабгарати” (у критичному виданні цей вірш відсутній) бог Яма, напроорокувавши смерть Бгішми, Карни й інших воїнів від рук Арджуни, називає того безгрішним / бездоганим (anagha); у “Бгагавадгіті” Кришна називає його так у віршах 3.3, 14.6, 15.20.

³⁵ “Нащадку Бгарати, якщо встановлено, що дух не може загинути, то [людина], розсікаючи тіла істот, не порушує принципу ненасильства” (Магабгарата 14.13.5). Пор. з віршами 2.21, 4.14, 4.20–22, 4.41, 5.8–10, 13.31–32.

³⁶ *Знаряддя, дія й виконавець дії* – тут простежується віддалена паралель з викладеним у давньому граматичному трактаті Паніні “Восьмикнижжя” вченням про *караки*, тобто із систематизацією значення відмінків: називний (в активній конструкції) – *kartar* (“діяч”), знахідний – *karman* (“дія, мета, об’єкт”), орудний – *karana* (“знаряддя, засіб”). Цими словами починається й один з віршів “Анугіти”: “Знаряддя, дія, виконавець дії та спасіння – це, красуне, четверо жерців, якими охоплюється увесь цей світ” (Магабгарата 14.25.3).

³⁷ *У переліку гун* (*guṇa-saṃkhyāna*) – цілком можливо, що “Туна-санкх’яна” є назвою якогось трактату, який не зберігся. Значення терміна *saṃkhyāna* частково збігаються зі значеннями слова *saṃkhyā* (*санкх’я*), яке стало назвою однієї з шести ортодоксальних “систем індійської філософії” (*darśana*).

³⁸ “Усе, що є на світі, складається з цих трьох [гун]. Три гуни діють, але [вони] завжди невиявлені. Саттва, раджас, тамас – ось вічне гунове сотворіння світу” (Магабгарата 14.39.21).

³⁹ Пор. з віршами 5.18, 13.16, 13.27, 13.30.

⁴⁰ “Як видно віддзеркалене у воді сяйво сонця, так [єдину] Істоту, віддзеркалену в істотах, бачить [йог]” (Магабгарата 12.245.3). Шьянкара, коментуючи, стверджує, що є лише один Атман, який неподільний, як простір. Водночас “у світі багато пуруш розрізняють санкх’я і йога, не належить говорити про одного Пурушу” (Магабгарата 12.338.2). «З огляду на розподіл народжень, смертей та “знарядь”, неодноразовість дій, а також різницю в [співвідношенні] трьох гун множинність (*bahutva*) пуруш – факт (*siddha*)» (Санкх’я-каріка 18).

⁴¹ Шьянкара зауважує, що цей вірш треба розуміти в сенсі “знання, за допомогою якого бачать”, оскільки саме по собі знання не може бути агентом дії.

⁴² «У Писанні сказано про погане: “Смерть за смертю очікує обдуреного маєю, який бачить тут множинність (*nānātva*)”» (Апарокша-анубгугі 48).

⁴³ *Спрямоване на відшукування істини* – пор. з наведеною в примітці до вірша 7.16 цитатою з “Веданта-сутр” (1.1.1).

⁴⁴ Про приписану діяльність вже було сказано у вірші 9 цієї глави.

⁴⁵ *Без жадання й відрази* – див. також вірші 2.57, 2.64, 3.34, 5.3, 12.17, 14.22, 18.10, 18.51.

⁴⁶ *Тут егоїстична людина* (*sāhaṃkāra*) – та, яку пелена его примушує ототожнюватися з фізичним тілом, розумом, оточенням тощо. У такому сенсі “егоїстичним” може бути навіть альтруїст.

⁴⁷ Про тих, хто прагне здійснити свої бажання, див. також 2.43, 2.70, 9.21, 16.11–12, 16.16, 17.5.

⁴⁸ “Раджасові [люди] здійснюють дії, які всі [характеризуються] надмірним жаданням, пов’язані з беззаконням, з [матеріальною] вигодою” (Магабгарата 12.205.31).

⁴⁹ “Справи тамасових пов’язані з жадібністю, породжуються гнівом; [такі люди] радіють ворожнечі, руйнуванню, сповнені гніву, сонливості, лінощів” (Магабгарата 12.205.32).

⁵⁰ “Цей світ скуто кармою – окрім дій, що здійснюються як офіра. Тому, Каунтее, виконуй дії, не маючи прив’язаностей” (Бгагавадгіта 3.9).

⁵¹ “Перебуваючи в йозі, виконуй, Дгананджає, дії, відкинувши прив’язаності, однаково ставлячись до успіху й невдачі. Урівноваженість називається йогою” (Бгагавадгіта 2.48). “Задоволений тим, що доля дала, піднесений над дихотомією, без заздрощів, до успіху й невдачі однаковий, він не стає зв’язаним [кармою], навіть діючи” (Бгагавадгіта 4.22).

⁵² У цьому вірші згадуються шість категорій: прив’язаність, егоїзм, стійкість, завзяття, успіх і невдача. Саттвовий виконавець дій відкинув перші дві, сприйняв дві другі й залишається байдужим до останніх двох.

⁵³ З пояснень індійця Свами Рамсукхдаса стає зрозуміло, що *нечистим* вважається не лише той, хто не мився: “Раджасова людина робить нечистими речі й об’єкти, які здобуває задля насолоди ними... Там, де здійснено кремацію тіла такої людини, не можна зосередити думки на Богові. Якщо хтось там буде спати, то йому насняться жахи або недобрі сни. Раджас, або прив’язаність до минушого, робить тіло, і навіть кістки, нечистим” [Бхагавадгіта 2015].

⁵⁴ Дгананджая (*dhanan̄jaya* “завойовник багатств”) – ім’я Арджуни.

⁵⁵ “Демонські люди не знають ні діяльності, ані утримання від діянь. Немає в них ні чистоти, ні гідної поведінки, ані правди” (Бгагавадгіта 16.7).

⁵⁶ Приклад корисності такої емоції, як страх, наведено у вірші 3.35: санскритське слово bhayāvaha (“небезпечно”) дослівно означає “таке, яке приносить страх” (bhaya + āvaha). Про порятунок від страху сказано у вірші 2.40.

⁵⁷ *Неухильна* – див. також вірші 13.10, 14.26.

⁵⁸ Дгарма (“релігія, закон”), кама (“бажання, любов”) й артха (“користь, зиск”) – традиційні три стимули (trivarga) в житті мирської людини. В “Артхашястрі” (3.7.1) Каутільї сказано про розумного правителя: “Нехай він віддається камі, не порушуючи дгарми й артхи; хай не буде позбавлений насолоди або нехай однаковою мірою віддається трьом цілям, частини яких пов’язані одна з одною. Бо одне з трьох – дгарма, артха чи кама, – надмірно шановане, шкодить двом іншим”. Утім, “все це недовговічне й виснажує усі почуття смертного. Воістину, життя в усіх коротке... Людина не може вдовольнитися багатством” (Катхупанішада 1.1.26–27). Звідси – четверта мета життя: мокша, вивільнення душі з лабетів матерії.

⁵⁹ *Завдяки практиці* – пор. з віршами 6.35, 6.44, 8.8 і 12.9–10.

⁶⁰ Можливо, цей вірш (разом з наступним) слід розбити на два речення: “Почуй від Мене про три види щастя. [Те щастя], у якому [людина] завдяки практиці радіє й досягає кінця страждань, те, що спочатку – наче отрута, а наприкінці подібне нектару, те щастя, породжене чистотою душі й інтелекту, назване саттвовим”. Про припинення страждань було сказано у вірші 2.65.

⁶¹ “Мудрі цінують кінець, а середину – ті, хто вульгарні насолоди (grāmya-sukha) любить і дістає великі людські насолоди й найбільші страждання. Мудрі радіють кінцю, а середині не раді; досягнення кінця називають щастям, нещастям – [перебування] посередині” (Магабгарата 5.88.95–96).

⁶² Пор. з алегорією в примітці до вірша 15.17.

⁶³ “Адже втіхи, породжені дотиком [до матерії], – джерело страждань. Каунтеє, вони мають початок і кінець; розумний ними не тішиться” (Бгагавадгіта 5.22).

⁶⁴ У вірші 2.45 Кришна закликав Арджуну бути вищим за три гуни.

⁶⁵ Парантапа (parāntapa “той, хто карає (букв. обпалює) ворогів”) – ім’я Арджуни.

⁶⁶ *Свабгава* (svabhāva) – 1) “власне єство”, тобто характер, звичка; 2) “самосуще”. Див. також вірші 42–44, 47, 60 поточної глави і 2.7, 3.33, 5.14, 17.2.

У міфології поява варн – брагманів (brāhmaṇa), кшатріїв (kṣatriya), вайшьїв (vaiśya) та шюдр (śūdra) – зазвичай пов’язується з частинами тіла Вищої Істоти: “Його рот став брагманом, [Його] руки зробилися воїном-правителем, [те], що стегна Його, – це вайшья, з ніг народився шюдра” (Ригведа 10.90.12). “Брагмани – рот Пуруші, кшатрії – руки, стегна – вайшьї, а шюдри з’явилися з ніг Бгагавана” (Бгагавата-пурана 2.8.37). “З вуст народилися брагмани, кшатрії – з рук, зі стегон – вайшьї, зі стоп – шюдри. Ось походження чотирьох варн. Інші ж, не названі [касти] виникли від змішання варн” (Магабгарата 12.285.6–7). “Сказано, що Брагма створив брагманів з вуст, кшатріїв – з грудей, вайшьїв породив зі стегон, шюдр – зі стіп. Нащадку Бгарати, від них, від змішання чотирьох варн одна з одною, від природних (anuloma) і неприродних (pratiloma), [тобто таких, у яких варна чоловіка нижча за варну жінки], шлюбів пішли різноманітні [касти] варн. Сказано, що кшатрії – захисники, збирачі [багатств] і дарувальники. [Як] інтелектуали (virga) брагмани поставлені на землі учителями, виконавцями офірних церемоній на благо всьому світу, отримувачами чистих [дарунків]. [Заняття] вайшьїв – землеробство, скотарство й усіляке обдаровування [інших]. Шюдри зроблені помічниками (paricāra) брагманів, кшатріїв, вайшьїв” (Магабгарата 8.23.32–35). “Для збереження всього цього [Всесвіту] Він, величний, для народжених з вуст, рук, стегон і стіп встановив різні заняття” (Закони Ману 1.87). Хоча “сказано, що серед істот найкращі ті, які дихають; з тих, які дихають, – розумні істоти (buddhi-jīvin); з розумних найкращими є люди; з людей – брагмани” (Закони Ману 1.96), зазначається, що “цілком всіляко всюди (sarvaṃ sarveṇa sarvatra) шануючи те, що робиш, слід прагнути своєї дгарми – бажати тієї дгарми, що судилася” (Магабгарата 12.297.20).

У вірші 4.13 Кришна сказав, що чотири варни створені “згідно з особливостями гун і дій”; у цьому вірші йдеться про те, що діяльність суспільних верств розділена згідно з якостями (гунами). Грунтуючись на подібних твердженнях, Даянанда Сарасваті (1824–1883), Свамї Вівекананда (1869–1902) та деякі інші неоіндуїсти інтерпретували варни як неспадкові групи людей зі схожими здібностями та якостями (хоча у вірші 18.48 йдеться саме про діяльність, що судилася від народження). “Тамас переважає в шюдрах, у кшатріях – раджас,

саттва – у брагманах” (Магабгарата 14.39.11). Шьянкара у своєму коментарі розподіляє три гуни так: “Джерело природи (svabhāva) брагмана – саттва, джерело природи кшатрія – раджас із підпорядкованою йому саттвою, джерело природи вайш’ї – раджас із підпорядкованим йому тамасом, джерело природи шюдри – тамас із підпорядкованим йому раджасом”. Однак “торговці, брагмани (dvīja), кшатрії, шюдри... [лише] через невігластво (asambodha) думають про себе у зв’язку з гунами трьох видів – саттвою, раджасом і тамасом, – а також [такими мирськими цілями життя, як] дгарма, зиск (artha) і [задоволення] бажань (kāma)” (Магабгарата 12.292.23–24с). Див. також примітку до вірша 4.13.

⁶⁷ “Поклоніння богам, двічінародженим, духовним учителям і мудрецам, чистота, щирість, брагмачар’я і ненасильство називаються аскезою тіла. Промовляння слів, які не розтривожують, правдиві, приємні й благодіючі, а також регулярне читання Вед називаються аскезою мови. Ясність розуму, м’якість, мовчазність, самовладання, чистота життя – це називається аскезою розуму” (Бгагавадгіта 17.14–16).

⁶⁸ Про чистоту див. прим. до вірші 3.41.

⁶⁹ Терміни jñāna (“знання”) й vījñāna (“розпізнання”) зазвичай інтерпретуються як теоретичне (“книжне”) знання (про душу) і знання-усвідомлення. Однак іноді слово jñāna розуміють як “духовне знання”, а vījñāna – як “знання про матеріальні речі”.

⁷⁰ “Вивчення [Вед], навчання інших, офіра для себе й офіра для інших, роздача й отримання [дарунків] – шість обов’язків брагмана (agra-janman). Але з цих шести занять три заняття дають засоби до існування: офіра для інших, навчання й отримання [дарунків] від чистих [людей]” (Закони Ману 10.75–76). У “Законах Ману” є ще один вірш (1.88), який майже повторює перший з цих двох, і дуже схожі вірші містяться в “Анугіті” (Магабгарата 14.45.21–22). В “Артхашястрі” (1.3.5) теж майже повторюється перше речення: «“Своя дгарма” (svadharma; див. прим. 74) брагманів: вивчення [Вед], навчання інших, офіра для себе й офіра для інших, роздача й отримання [дарунків]».

“Дгарма, правдивість, стриманість, аскеза, незаздрисність (amātsarya), сором’язливість, терплячість, незлостивість, офірні церемонії, дарунки, стійкість, вивчення (Вед) – дванадцять великих обітниць брагмана” (Магабгарата 5.43.12). “Радже, прийняття дарунків, проведення офірних церемоній, також навчання – особлива дгарма брагманів (vipra)...” (Магабгарата 12.285.20).

“Хто обрядом народження (jāta-karman) та іншими церемоніями (samskāra) освячений, чистий, зайнятий вивченням Вед, утвердився у виконанні шести [брагманічних] справ, [тобто вивчає Веди (adhyayana) й навчає учнів (adhyāpana), здійснює офірні обряди для себе (yajana) й для інших (yājana), роздає (dāna) і приймає пожертви (pratigraha)], цілком дотримується правил очищення, харчується рештками [офірних підношень], любий учителеві, завжди дотримується обітниць, має Істину за вищу мету, той зветься брагманом. У кому видно правдивість, [схильність до] роздачі дарунків, стриманість, незлостивість, милосердя, толерантність, теплоту [стосунків] (ghṛṇā), аскезу, той є брагманом. Так сказано” (Магабгарата 12.182.2–4).

⁷¹ “[Заняття] кшатрія – вивчення [Вед], офіра, роздача дарунків, добування засобів до існування військовою справою і захист живих істот” (Артхашястра 1.3.6). “Захист населення, дарунки [іншим], [замовлення] офірних церемоній, вивчення [Вед], неприв’язаність до мирського він призначив кшатріям” (Закони Ману 1.89). “Хто зайнятий кшатрійськими справами, може вивчати Веди, полюбляє роздавати й збирати, той зветься кшатрієм” (Магабгарата 12.182.5). “...Захист [народу] – чеснота (śobhanā) кшатрія” (Магабгарата 12.285.20с). “Три дгарми брагмана не пасують кшатрію: навчання [інших], офіра для інших і третє – прийняття [милостині від інших]. Цього немає й у вайш’їв – так встановлено, бо Праджапаті Ману не заповів такі обов’язки цим двом [варнам]. Кшатрію – носіння меча й [іншої] зброї. Для вайш’ї заради засобів життя (ājīvana) – торгівля, скотарство, землеробство. А дгарма – роздача дарунків, вивчення [Вед] і офірні церемонії” (Закони Ману 10.77–79).

⁷² “Хто завжди полюбляє їсти що попало, робить усіяку роботу, нечистий, відцурався Вед, поводить не шляхетно, той названий шюдрою” (Магабгарата 12.182.7). “Князю, обслуговування двічінароджених – робота шюдр” (Магабгарата 12.285.21с). “Тільки один обов’язок Повелитель призначив шюдрі – доброзичливе (anasūya) служіння цим варнам... Але шюдра, який не має змоги служити двічінародженому [й через це перебуває в стані] [людини], якій загрожує загибель синів і дружини, може жити ремісничою справою (kāṅuka-karman)” (Закони Ману 1.91, 10.99). “Заняття (vārttā) шюдри – служіння двічінародженим, ремесло й акторство (kuśilava-karman)” (Артхашястра 1.3.8).

⁷³ “Брагман (vīra) прикрашається самовладанням, кшатрій – перемогою, вайшья – багатством; постійною старанністю прикрашається шюдра” (Магабгарата 12.282.21). Однак під досконалістю (siddhi) тут розуміється не професійна майстерність, а здатність вийти з круговерті сансари.

⁷⁴ “Той, від кого походять усі істоти” (yataḥ pravṛtti), згадувався у вірші 15.4.

⁷⁵ “Знай, незнищенне те, чим *усе пронизане*. Ніхто не може знищити це нетлінне” (Бгагавадгіта 2.17). “Мною, у невиявленій формі, *пронизаний увесь цей* Усесвіт. Усі істоти перебувають у Мені, але Я не перебуваю в них” (Бгагавадгіта 9.4).

⁷⁶ Зазвичай під *своєю дгармою* тут розуміють кастові обов’язки. “Той, хто задовольняється своїм і дотримується своєї дгарми, той зміцнює своє щастя” (Магабгарата 2.50.6 с).

⁷⁷ Перше речення повторює початок вірша 3.35.

⁷⁸ “Хто не має очікувань, приборкав свої думки, відмовився від усякої власності, той, виконуючи дії лише тілом, не бере на себе гріха” (Бгагавадгіта 4.21).

⁷⁹ *Каунтея* (kaunteya “син Кунті”) – ім’я Арджуни.

⁸⁰ *Не слід відмовлятися від діяльності, що судилася від народження*, – “бо людина, яка відпала від [своєї] варни, не варта поваги... Чистими справами досягає людина [в наступному народженні] вищої варни, хоч це й важко; а [якщо] не досягає, то тому, що шкодить собі гріховними вчинками” (Магабгарата 12.280.4–5).

⁸¹ “У кого всі починання вільні від жадання насолод і карма спалена вогнем знання, того мудреці називають обізнаним” (Бгагавадгіта 4.19).

⁸² “Той зосереджений [прибічник] йоги, чия душа – з Душею всіх істот, очистившись, *подолавши себе* й підпорядкувавши собі чуття, не брудниться [кармою], навіть діючи” (Бгагавадгіта 5.7).

⁸³ “Чий розум незворушний у стражданнях і байдужий до насолод, хто позбувся бажань, страху й гніву, того називають мудрецем, чия думка тверда” (Бгагавадгіта 2.56).

⁸⁴ “Не ухилянням від діяльності людина досягає недіяння і не самим зреченням [мирського] *досягає досконалості*” (Бгагавадгіта 3.4).

⁸⁵ “Дехто офірує слух та інші чуття на вогні контролю, інші офірують звук та решту об’єктів органів чуття вогню чуттів” (Бгагавадгіта 4.26). У кожного чуття свій об’єкт: звук (śabda) для слуху, тактильне відчуття (sparśa) для дотику, образ (gūṛa) для зору, смак (rasa) для смаку й запах (gandha) для нюху. Саме в такому порядку вони ставляться у відповідність своїм специфічним носіям: “Ефір, повітря, вогонь, вода, земля – їм відповідають звук, дотик, образ, смак, запах” (Магабгарата 12.291.24).

⁸⁶ У вірші 2.15 було сказано, що “людина, незмінна серед насолод і страждань, стійка, воістину гідна безсмертя”. Про вихід за межі дихотомії земного буття писала й Леся Українка [Леся Українка 1975, 176]:

Вгору, все вгору,
В тую країну простору,
Де моя зірка зорить світлом рівним і чистим.
В тую країну, де щастя і горе однаково милі,
В тую країну, де усміх і сльози однаково ясні...

⁸⁷ *Їсть небагато* – бо “переїдання шкідливе для здоров’я, шкодить довголіттю, не дає піднятися на небо, нечисте (ариṇуа), огидне світу. Тому хай [людина] його уникає” (Закони Ману 2.57).

⁸⁸ Про приборкання мови, тіла й розуму див. вірші 17.14–16.

⁸⁹ Іноді слово dhyāna перекладають як “роздуми”, однак “медитація більша за розум (citta). Земля наче медитує. Проміжний простір [між землею і небом] наче медитує. Небо (dyaus) наче медитує. Вода наче медитує. Гори наче медитують. Боги, люди наче медитують... Хто нікчемний, ті – сперечальники, наклепники, огудники. А хто видатний, ті наче причетні медитації. Вшановуй медитацію” (Чхандог’я-упанішада 7.6.1). «Коли пов’язаний з якістю “діяльність” (karma-guṇoretā) інтелект залишається в розумі, тоді пізнає Брагмана той, хто перебуває в самадті медитативної йоги (dhyāna-yoga-samādhinā)» (Магабгарата 12.198.2). Про медитацію див. також примітку до вірша 12.6.

⁹⁰ *Ілюзія сили* породжує ілюзію всездозволеності: “Все для сильних прийнятне, все для сильних чисте, все для сильних законне, все для сильних своє” (Магабгарата 15.38.23). Див. також 14.26.

⁹¹ Про ненакопичення (aparigraha) див. також вірші 2.21 і 6.10, а про відсутність власництва (nirātma) – вірші 2.71, 3.30, 12.13, 18.53.

⁹² “Стримавши в собі бажання, здолавши жадання, зосереджений (*samāhita*), добрий друг усіх істот, досягає буття в Брагмані” (Магабгарата 14.42.46). “Втілена жива істота (*sattvavat*), що пододала голод, спрагу тощо, також гнів, жадібність та оману, – вона, звісно, вивільнилася [з лабетів сансари]”. (Магабгарата 12.277.25). “Коли ці індрії приборкані й розум підкорений... яскраво виявляється брагманічність розуму. [Хто] позбавлений усіх цих [негативних проявів], [той] стає гідним буття Брагмана” (Магабгарата 12.208.18). Фраза “стає гідним буття Брагмана” прозвучала також у вірші 14.26.

⁹³ Про занурених у Брагман було сказано у віршах 5.24 і 6.27.

⁹⁴ «Хто не радіє і не ненавидить, не сумує і не бажає, хто відсторонився від “доброго” і “поганого”, і кому притаманне бгакті – той дорогий Мені» (Багавадгіта 12.17).

⁹⁵ У дванадцятій книзі “Магабгарати” (12.154.27с) сказано, що стриманий аскет (*dānta*), “однаково ставлячись до всіх істот, виявляє приязнь до них”. А в розповіді про такого позитивного персонажа, як раджа Парікшит, зазначається, що він володарював, “однаково ставлячись до всіх істот – наче Праджapati” (Магабгарата 1.45.8с).

⁹⁶ *Пізнає Мене* – у вірші 7.1 Кришна сказав, за яких умов Арджуна пізнає його. Див. також вірш 7.19.

⁹⁷ “Відкинувши прив’язаність до плодів діяльності, завжди вдоволений, незалежний, він не робить нічого, хоча й зайнятий діяльністю” (Багавадгіта 4.20). “[Стриманий аскет] позбувається накопиченої карми й не накопичує, звісно, [нової]” (Магабгарата 12.154.27а).

⁹⁸ Про Божу ласку (*prasāda*) йдеться також у віршах 11.44, 11.47, 18.58, 18.62, 18.73. У вірші 18.75 згадується ласка святого В’яси.

⁹⁹ Досягає вічного, неминуючого стану (*pada*) – тобто здобуває вічне життя в духовному світі.

¹⁰⁰ Фраза “присвячуючи Мені всі дії і маючи Мене за Вищу Мету” звучала у вірші 12.6. Див. також вірші 3.30 і 9.27. Слова “Маючи Мене за Вищу Мету” (*mat-para*) містяться також у віршах 9.34, 12.6 і 18.57; у віршах 11.55 і 12.20 Кришна каже про тих, для кого він – “Найвища Мета” (*mat-parama*).

¹⁰¹ Буддгі-йога (“йога інтелекту”) згадувалася у віршах 2.49 в 10.10.

¹⁰² У вірші 9.3 було сказано про тих, хто йде шляхом смерті, а в 9.31– про тих, хто не гине (*prasaṅyati*).

¹⁰³ Слова Арджуни “не буду битися” прозвучали у вірші 2.9. «Васудева сказав: “Ми ніколи не чули, щоб хтось досяг безсмертя, відмовившись від битви”» (Магабгарата 2.16.2с).

¹⁰⁴ У вірші 3.5 сказано, що кожний мимоволі примушується до дій гунами, породженими природою.

¹⁰⁵ “Цей світ скуто кармою – окрім дій, що здійснюються як офіра” (Багавадгіта 3.9).

¹⁰⁶ Прикметник *avaśa* (дослівно “неохочий”) зустрічається також у віршах 3.5, 6.44, 8.19 і 9.8.

¹⁰⁷ *Мая* – Всесвітня ілюзія.

¹⁰⁸ Словом “карусель” перекладено санскритський термін *yantra* – “механізм, пристосування”. Шьянкара в коментарі пояснює, що істоти кружляють, “як зроблені з дерева (*dāru-kṛta*) [фігурки] людей тощо, поміщені на янтри”. Імовірно, мається на увазі іграшкова карусель. В іншому вірші “Магабгарати” (5.39.1а) сказано: “Людина не владна над своїм щастям та нещастям; [вона] – наче дерев’яна (*dāru-maṅgī*) лялька на нитках”. Тому деякі перекладачі вважають, що тут йдеться про ляльку-маріонетку. Інші подумки додають до *yantrā* слово *kūpa* (або *jala*), дістаючи значення “водяне колесо”, “водочерпалка”: “У круговерті буття (*saṁsāra-chakra*), немов ковші водочерпального колеса (*kūpa-chakra*), бликає [людина]...” (Йогататтва-упанішада 133). Дехто пише “гончарне колесо”, а інколи згадується просто колесо: «У цьому великому колесі (*sakra*) Брагмана, що охоплює та оживлює все, бликає “лебідь”...» (Шветашватара-упанішада 1.6). У першій книзі “Магабгарати” (1.29.3) описується колесо з гострими краями, що безперервно крутилося перед посудиною з нектаром безсмертя (щоб його ніхто не вкрав): “Це надзвичайно страшне з виду пристосування (*yantra*), добре сконструйоване богами”. За наказом раджі Друпиди був “створений штучний (*kṛtrīma*) механізм (*yantra*), що тримався в повітрі” (Магабгарата 1.176.10а); далі стає зрозуміло (з вірша 34), що це була теж якась перепона, через отвір у якій потрібно було влучити в мішень. Місто Кхандавапрастха було “прикрашене” такими захисними пристосуваннями, як гострі гаки, та мережею [інших бойових] пристроїв (*yantra*)» (Магабгарата 1.199.33а). У п’ятій главі другої книги “Магабгарати” згадуються [бойові] пристрої (у вірші 25), а також

(у вірші 110) трактат “Янтра-сутра” (інструкція із застосування механізмів). Згадки саме про такі пристрої (пристосування для земляних робіт – *yantra-khanaka* 3.16.5; бойові тарани – *yantra-durdharṣa* 3.268.4 тощо) можна найчастіше зустріти в “Магабгараті”.

¹⁰⁹ Від усього серця – дослівно “усім [своїм] існуванням” (*sarva-bhāva*). Ця ж характеристика прозвучала у вірші 15.19.

¹¹⁰ Вищий Супокій згадувався у вірші 4.39. Про покій (*śānti*) див. також вірші 2.70–71, 5.12, 5.29, 9.31.

¹¹¹ *Роби як хочеш* – у “Магабгараті” мова людей, які повідомляють важливу інформацію, нерідко закінчується саме такими словами. Наприклад, В’яса, розповівши Друпаді про минуле втілення його доньки, завершує: “Вислухавши [це], радже Друпато, роби як хочеш” (Магабгарата 1.189.49). Однак у “Бгавадгіті” Кришна говорить як Вище Божество, і це дає можливість богословам підкріплювати цим віршем тезу про свободу волі, даровану людині Богом.

¹¹² Фразу “Знову слухай Моє найвище слово” починається також вірш 10.1.

¹¹³ “Пізнавши неглічний Атман, треба передати це [знання] синові. [Воно] має звичатися тим, хто приборкав себе (*praṇata*), доброму послідовнику. Це знання про Атман – велика таїна, найтаємніша за все” (Магабгарата 12.242.20–21a).

¹¹⁴ Речення “Думай про Мене, стань Моїм бгактом, офіруй Мені, схилийся переді Мною... прийдеш до Мене” було використано у вірші 9.34. Див. також вірш 12.8.

¹¹⁵ “Він розповів про те найвище спасіння (*mokṣa*), про яке вчить санкх’я. Сказавши про відмову (*nirveda*) від [кастового] походження (*jāti*), розповів про відмову від дій (*por. z віршем 18.2*). Сказавши про відмову від дій, він розповів про відмову від усього. [Розповів], що прив’язаність до дій (*kaṃma-saṃsarga*) приносить плоди дій. [Усе] це нестійке, хитке, тлінне, марне, не заслугоує довіри (*anāśvāsika*)” (Магабгарата 12.211.19c–21). “Бачачи тлінну природу світу, він прагне відцуратись усього. Прагне спастись завдяки правильним засобам [і відвертається] від неправильних” (Магабгарата 12.265.2).

¹¹⁶ Див. примітку 76.

У “Катха-упанішаді” (1.2.14) Начікетас просить Яму розповісти про Те, що відмінне як від адгарми, так і від дгарми.

¹¹⁷ Дехто трактує цей вірш як заклик до представників інших релігій (“дгарм”) перейти в кришнаїзм, але більшість коментаторів наголошують на приматі духовного обов’язку над матеріальними зобов’язаннями (“дгармами”): “Є лише один Закон, і немає іншого. Як Він мені велить, так і живу. У серці перебуває Пуруша, Закон, який велить. На Ньому зосереджений (*yukta*), [до Нього лину так], як [тече вниз] вода схилом” (Магабгарата 14.26.1).

¹¹⁸ Заклик “Не журися” вже прозвучав у вірші 16.5. Пор. також з 2.11, 2.25–27, 2.30, 12.17, 18.54.

¹¹⁹ “Радже, ця повість, що дійшла [до нас] від мудреців (*ṛṣi*), які послідовно передавали [її] один одному (*rāgaṃparaṃyāgata*), не повинна передаватися тобою небгактам Васудеви” (Магабгарата 12.326.113).

¹²⁰ “Там, де на сказане добре [реагують] так само, як на погане, мудрому не слід марно говорити – як співакові [співати] для глухих” (Магабгарата 5.90.12). Подібні застереження не раз зустрічаються і в “Магабгараті”, і в “Упанішадах”. Схожі слова приписують Ісусу: “Не давайте святого псам і не розсипайте перлів своїх перед свиньми” (Євангеліє від Матвія 7.6).

“Син учителя, слухняний, той, хто передає знання, дгармічний, чистий, гідний довіри (*ārta*), здібний, щедрий (*arthada*), благочестивий (*sādhu*), свій – десять [різновидів учнів] можуть отримувати настанови згідно з дгармою. Без запитання хай нікому [нічого] не пояснює, також – тому, хто запитує не так, як треба; хай мудрий знавець у світі поводить наче занімілий” (Закони Ману 1.109–110).

¹²¹ Пор. з віршами 3.31–32, 9.1, 16.2, 16.2, 16.18, 18.71.

¹²² “Ця настанова не для невірніважених, нестриманих, неаскетичних, не знайомих з Ведою чи тих, хто не є послідовником (*anugata*); не для глумливих, нещирих і тих, хто діє нецілеспрямовано; не для наклепників і тих, хто палить [почуті тези] [вогнем] логіки (*tarka-śāstra*)” (12.238.16–17).

“Радже, ти можеш передавати цю найвищу настанову тому, хто не твердо знає Веди, але смиренний (*praṇata*) і прагне знань, що пробуджують. Однак це [знання] не передається криводушному, нещирому, безсилому (*klība*), або вченому, який заздрить чужим знанням.

Слухай про тих, кому можеш передавати це [вчення]: наділеним вірою, наділеним чеснотами, тим, хто завжди утримується від поганих слів щодо інших, займається чистою йоґою, розумним, які здійснюють обряди (*kriyāvat*), толерантним, доброзичливим, схильним до усамітнення (*vivikta-śīla*), тим, хто любить приписи [Вед], не бере участі в суперечках, вельми вченим, мудрим (*viṅānat*)... тим, хто здатен бути стриманим, врівноваженим. Сказано, що це чисте вище знання про Брагман не призначене для передачі тим, хто позбавлений чеснот. Знавці дгарми сказали, що від передачі його негідним не буде добра. Навіть в обмін на [всю] цю землю, повну коштовностей, його не можна давати тим, хто не дотримується обітниць. Індри серед людей, це вище [знання], без сумнівів, передається тим, хто подолав [свої] індрії, [тобто органи сприйняття і дії]" (Магабгарата 12.296.31–36). З невеликими варіаціями ці вірші повторюються в "Брагма-пурані" (245.32–37).

"Не учневі, [а також] тому, хто живе без обітниць [чи] не попрацював над собою (*akṛtātman*), не мають передаватися ці [Веди]. Треба як слід пізнати всі якості учня. Без [такого] розгляду характеру [претендента] знання не має передаватися" (Магабгарата 12.314.41–42). Подібні завершення можна зустріти в багатьох упанішадах, наприклад: "Ця найвища таїна, що в минулу епоху (*kalpa*) була викладена у веданті, не має передаватися невмиротвореному, не сину або не учню. Кому властива вища відданість Богу й учителю, як Богу, тому магатмі ці сповіщені сенси (*artha*) сяють – магатмі сяють" (Шветашватараупанішада 6.22–23). У "Майтрі-упанішаді" (6.29) знову читаємо: "Хай не сповіщає цю таїну не сину, не учню чи невмиротвореному". У "Бригадараньяка-упанішаді" (6.3.12) теж заборонено розповідати її не сину й не учню (щоправда, "неучень" названий словом *apantevāsīn* – "той, хто не живе поруч [як учень]", – а не *a-śiṣya*). У "Субала-упанішаді" (16.1) текст трохи видозмінений: "Ця духовна упанішада (*brahmapanīṣad*) не має передаватися невмиротвореному, не сину або не учню, [а також] тому, хто залишається [як учень] менш ніж на рік (*saṃvatsara-gātroṣita*) або чий рід чи звички (*śīla*) не відомі. Кому властива найвища відданість Богу й учителю, як Богу, тому магатмі ці сповіщені сенси (*artha*) сяють".

¹²³ У "Магабгараті" (12.314.41a, 315.) В'яса звертається до своїх учнів із закликом: "Хай вас стане багато, хай розповсюджується ця Веда!" Подібні цільові настанови викликають сумнів у справедливості популярних уявлень про індуїзм як релігію, якій прозелітизм не властивий (численні цитати висловлювань на цю тему містяться у книзі Арвінда Шарми "Індуїзм як місіонерська релігія" [Sharma 2011]).

¹²⁴ "Ця сокровенна дгарма має сповіщатися любому синові, учневі, послідовнику, а не іншим" (Магабгарата 12.238.18c-e). Див. також 10.9.

¹²⁵ "У трьох світах нема нікого дорожчого для Нього, ніж ті пробуджені (*pratibuddhi*) магатми..." (Магабгарата 12.331.51).

¹²⁶ Коментуючи цей і попередній вірш, Магатма Ганді зауважив: «Виголошувати щось може лише той, хто, здобувши знання, втілює його у своєму житті. Ці два вірші аж ніяк не про тих людей, які можуть чудово інтерпретувати "Тіту", але не звертають уваги на свою поведінку».

¹²⁷ Санскритське *adhyeṣyate* можна перекласти не лише як "вивчатиме", а й "повторюватиме". Йоґа розглядає повторювання / читання священного тексту вголос як один з важливих психотехнічних засобів: "Треба постійно повторювати викладений ведантою ведійський текст про офіру (*adhīyajña*), богів (*adhīdāivika*) та Атман (*ādhyātmika*)" (Закони Ману 6.83). Див. також останню примітку до вірша 4.28.

"Хто, прагнучи спасіння, читає це вголос (*paṭhati*) і завжди рахується (*avekṣate*) [з ним], той не занепадає. Безжурний, [він] не зазнає нещастя і вивільняється [із сансари], як [Джанак], [правитель] Мітхїлі після зустрічі з Капілою" (Магабгарата 12.212.52). «Хто завжди це слухає і повторює, із зосередженим розумом сказавши "Схиляюся перед Господом" (*namo bhagavate*), та людина буде здоровою, наділеною силою і красою. Хворий позбувається хвороби, зв'язаний позбавляється пут. Хто бажає [здійснення] бажань, дістає бажане, дістає довге життя. Брагман стає всевідним, кшатрій – переможцем. Вайшья стає заможним, шюдра здобуває щастя. Бездітний отримує сина, дівчина – бажаного чоловіка. Жінка, яка в тяжку, народить – вагітна породить сина; бездітна отримає нащадків: талановитих синів й онуків. Безпечно подолає шлях подорожній, який повторює це. Хто чого бажає, те неодмінно дістане. Бгакти, почувши це безсумнівне слово великих мудреців, виголошене про найкращого Пурушу, про Великий Атман, про зібрання мудреців і небожителів, велике щастя дістають» (Магабгарата 12.327.102–107). У заключних віршах "Магабгарати" (18.5.51)

сказано: «Хто, піднявшись уранці читатиме / повторюватиме цю “[Мага]бгарату” [наче] [мантру] “Савітрі”, той, здобувши плід “[Мага]бгарати”, досягає Вищого Брагмана». Імовірно, у давнину подібні обіцянки були покликані стимулювати заучування текстів, які тривалий час існували лише в усній традиції.

¹²⁸ Про *офіру знання* див. вірші 4.28 (разом із приміткою), 4.33, 9.15.

¹²⁹ Це типове *пхала-шруті* – опис “плоду”, яким винагороджується той, хто слухає й повторює священний текст, наприклад: “Від початку вислухавши цю розповідь, стражденний позбувається хвороби, той, хто прагне знати, дістане бажане, а бгакт піде шляхом бгакті” (Магабгарата 12.326.118). Про слухання див. також вірш 13.25 і відповідну примітку.

¹³⁰ В “Анугіті” Кришна знову запитує: “Партхо, чи ти слухав це із зосередженим розумом (ekāgra-cetas)? Адже ж тоді, на колісниці, ти [вже] чув це” (Магабгарата 14.19.50).

“...Що не цілком засвоїв, хай знов і знов (ābhīkṣṇya) слухає. Адже від слухання з’являється розуміння (prajñā), від розуміння – застосування (yoga), від застосування – самопізнання (ātma-vattā)” (Артхашястра 1.5.15–16).

¹³¹ Якщо вважати, що складне слово ajñāna-samtoha належить до типу *двандва* (а не *татпуруша*), тоді можна перекласти “омана й невігластво” (а не “омана, причина якої – невігластво”). Див. також вірш 10.11.

¹³² *Розвіяна моя омана* – у вірші 11.1 Арджуна вже сказав, що його омана усунута.

¹³³ *Ач’юта* (acyuta “непохитний, нетлінний”) – ім’я Кришни.

¹³⁴ *Васудева* (vāsudeva) – ім’я Кришни.

¹³⁵ Розглядаючи mahātman (mahā+ātman) як складне слово типу *кармадгарая* (а не *багув-рігі*) й пов’язавши його з vāsudeva, можна перекласти: “Так я почув цю розмову Васудеви, Великого Атмана, й Партхи”.

¹³⁶ Мурашки, що йдуть тілом, згадуються також у віршах 1.29 і 11.14.

¹³⁷ З благословення В’яси Санджая дістав дар ясновидіння. У десятій книзі “Магабгарати” (10.9.58) Санджая каже Дгритараштрі: “Після відходу твого сина на небо в мене, змученого скорботою, ясновидіння, дароване мудрецем, зникло”.

У бомбейському виданні шостої книги “Магабгарати” між віршами, які в критичному виданні пронумеровані як 22.16 і 22.17, присутня ще одна глава (23), де Арджуна за наказом Кришни прославляє богиню Дургу, яка потім благословляє його. Санджая, переказуючи ці події Дритараштрі, теж каже: “Ось що я бачив з ласки (prāsādat) В’яси” (вірш 25).

¹³⁸ “Господи, якщо вважаєш, що я можу побачити його, то, *Владарю його*, покажи мені свій вічний образ” (Бгагавадгіта 11.4). “Радже, сказавши так, великий *Владар його*, Гарі, показав потім Партсі свій вищий, Господній образ” (Бгагавадгіта 11.9). Див. також вірш 18.78.

¹³⁹ *Радже* – Санджая звертається до Дгритараштрі (див. вірш 1.1).

¹⁴⁰ Пам’ятання (smaraṇa) про Бога, разом зі слуханням (śravaṇa) оповідей про Нього, оспівуванням Його імен (kīrtana), а також прославлянням Його в молитвах (vandana) і храмовим поклонінням (arcana), є важливим компонентом садгани (практики) бгакті-йоги.

¹⁴¹ Кешява (keśava) – ім’я Кришни. У “Магабгараті” це ім’я перекладається як “кучерявий” (причому зазначається, що його кучері – це промені сонця і місяця) або “той, хто знищив [волохатого демона] Кешіна”.

¹⁴² Гарі (hari) – “жовтий” або “той, хто виносить” (від √har – “брати, забирати”). Кришна пояснює: “Я беру [свою] частку жертви; Я чудового жовтого кольору, тому Я відомий як Гарі” (Магабгарата 12.330.3). Віряни інтерпретують це ім’я як “Той, хто позбавляє страждань і вад; Визволитель”.

¹⁴³ Попри велику кількість імен-епітетів, Арджуна найчастіше (12 разів) називає в “Бгагавадгіті” Кришну саме іменем *Кришна* (а Кришна найчастіше називає Арджуну іменем *Партха* – 42 рази).

¹⁴⁴ “Вважаю, що немає у світі нікого, непереможного для обох Кришн – [Кришни й Арджуни]” (Магабгарата 2.18.14с). “Карно, перемога неодмінно [буде] там, де [Кришна й Арджуна], обоє вмілі в бою” (Магабгарата 7.133.33а). “Де істина, де дгарма, де скромність (hī), де щирість, там присутній Говінда, а де Кришна – там перемога” (Магабгарата 5.66.9). «Нарада мені так сказав: “Де Кришна – там перемога”» (Магабгарата 6.21.12с). У бомбейському виданні “Магабгарати” останній вірш глави 23 шостої книги (див. примітку до вірша 75) проголошує:

yatra dharmo dyutih kīrtir
yato dharmas tataḥ kṛṣṇo

yatra hrīḥ śrīs tatha matih
yataḥ kṛṣṇas tato jayaḥ

“Де дгарма – там слава й краса; де скромність – там процвітання і розум; де дгарма – там Кришна; де Кришна – там перемога”.

Запевнення “Де Кришна – там перемога” повторюється в критичному виданні “Магабгарати” п’ять разів (у віршах 1.197.25с, 5.66.9с, 6.21.14с, 6.41.55а, 9.61.30с). Однак більш універсальна максима “Де дгарма – там перемога” наводиться частіше (десять разів: у віршах 5.39.7с, 6.21.11с, 6.61.16с, 6.62.34с, 6.117.33с, 7.158.62а, 9.62.58с, 11.13.9с, 11.17.6с, 13.153.39с). Зустрічаються і об’єднані версії: “Де дгарма – там Кришна; де Кришна – там перемога” (6.41.55а) і “Де Кришна – там дгарма; де дгарма – там перемога” (6.62.34с і 13.153.39с).

Слід зазначити, що вигук жау (“Перемога!”) у віншуваннях має практично таке саме значення, як перше слово гасла “Слава Україні!”, наприклад: жау jagadīṣa hare – “Слава [Тобі], Володарю Світу, Гарі!”.

ЛІТЕРАТУРА

Бхагавадгіта / Переклад із санскриту, післямова та довідковий апарат Дмитра Бурби. Харків, 2020.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // *Східний світ*, 2018, № 1.

Бхагавадгіта / Пер. с санскрита Д. Бурби. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Бхагавадгіта. Коментарий Свами Рамсукхдаса / Пер. с англійського Д. Бурби. Москва, 2015.

Данилов Д. А. Значення дг’яни в “Бхагавадгіті” // *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Вип. 18. Львів, 2018.

Леся Українка. Імпровізація // *Зібрання творів у 12 тт.* Т. 1. Київ, 1975.

Bhagavad-Gita-Bhashya // *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*. Vol. 11. Srīrangam, 1910.

Brahma-Purana, Adhyayas 1–246. Input by Peter Schreiner and Renate Soehnen-Thieme for the Tuebingen Purana Project // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/3_purana/brahmap/brahmpau.htm (дата звернення 10.09.2020). (Санскритський текст).

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanishads, Vol. 1, Poona, 1958 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (дата звернення: 10.09.2020). (Санскритський текст).

Kautilya. Arthashastra / The e-text based on R. P. Kangle’s edition: The Kauṭilya Arthaśāstra, critical Edition with a Glossary, Second edition. Bombay, 1969 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskrit/6_sastra/5_artha/kautil_u.htm (дата звернення: 16.03.2019). (Санскритський текст).

Mahabharata with Bhavadīpa commentary of Nilakantha. Bombay, 1901. (Санскритський текст).

Mahadev Desai. The Gospel of Selfless Action or The Gita according to Gandhi. Ahmedabad, 1946.

Maitrī (Maitrāyaṇīya) Upaniṣad. January 7, 2005 // **Sanskrit Documents**. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/maitri.itx (Санскритський текст).

Mānavadharmasāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi. In 2 vols. Calcutta, 1967–1971. (Містить санскритський текст).

Rgveda-Saṃhitā. On the basis of the edition by Th. Aufrecht, Bonn 1877 (2. Aufl.), entered by H. S. Ananthanarayana, Austin // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien** URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/mt/rv.htm> (дата звернення: 10.09.2019). (Санскритський текст).

Sharma Arvind. Hinduism as a Missionary Religion. New York, 2011.

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa. Searchable file of complete Sanskrit text for researchers. URL: <http://www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf> (дата звернення: 10.09.2020). (Санскритський текст).

Subālopaniṣat. 3 August, 2016 // **Sanskrit Documents.** URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/subAla.pdf (дата звернення: 10.09.2020). (Санскритський текст).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda. Madras, 1949.

The Chandogya-Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and South-east Asia.** URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (дата звернення: 10.09.2020). (Санскритський текст).

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

Van Buitenen J. A. B. Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction. Delhi, 1968.

REFERENCES

Bhagavadgita (2020), translated from Sanskrit, with notes and afterword, by Dmytro Burba, Folio, Kharkiv. (In Ukrainian).

Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).

Bhagavadgita (2009), translated by D. Burba, RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).

Bhagavadgita with the Commentary of Svami Ramsukhdas (2015), translated by D. Burba, Deych, Moscow. (In Russian).

Danylov D. (2018), “Znachennya dhyany v Bhagavadgiti”, *Visnyk of the Lviv University, Series Philos.-Political Studies*, Issue 18, pp. 76–84. (In Ukrainian).

Lesya Ukrayinka (1975), “Improvizatsiya”, in *Collected works in 12 volumes*, Vol. I, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

“Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), in *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 11, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam. (In Sanskrit).

“Brahma-Purana, Adhyayas 1–246. Input by Peter Schreiner and Renate Soehnen-Thieme for the Tuebingen Purana Project”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/3_purana/brahmap/brahmpau.htm (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

“Bṛhadāranyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upaniṣads, Vol. 1 (1958), Poona”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

Arthashastra, the e-text based on R. P. Kangle’s edition: *The Kauṭilya Arthasāstra, Critical edition with a Glossary, Second edition* (1969), University of Bombay, Bombay, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/5_artha/kautil_u.htm (accessed March 16, 2019). (In Sanskrit).

Mahabharata with Bhavadipa commentary of Nilakantha (1901), Gopal Narayan and Co., Bombay. (In Sanskrit).

Mahadev Desai (1946), *The Gospel of Selfless Action or The Gita according to Gandhi*, Navajivan Mudranalaya, Ahmedabad.

“Maitrī (Maitrāyaṇīya) Upaniṣad (7 January, 2005)”, in *Sanskrit Documents*, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/maitri.itx (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

Mānavadharmasāstra with the Manubhāṣya of Medhātithi (1967–1971), In 2 vols, Udayācal Press, Calcutta. (Partly in Sanskrit).

“R̥gveda-Saṃhitā. On the basis of the edition by Th. Aufrecht, Bonn, 2 Aufl. (1877), entered by H. S. Ananthanarayana, Austin”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien* available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/mt/rv.htm> (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

Sharma, Arvind (2011), *Hinduism as a Missionary Religion*, State University of New York Press, New York.

Śrīmad-bhāgavata-purāṇa, Searchable file of complete Sanskrit text for researchers, available at: www.sanskritweb.net/sansdocs/bhagpur.pdf (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

“Subālopaniṣat” (3 August, 2016), in *Sanskrit Documents*, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/subAla.pdf (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīsānanda (1949), Sri Ramakrishna Math, Madras. (Partly in Sanskrit).

“The Chandogya-Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (accessed September 10, 2020). (In Sanskrit).

The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII: The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanskrit).

Van Buitenen J. A. B. (1968), *Rāmānuja on The Bhagavadgītā, a Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi.

БГАГАВАДГІТА. Глава 18 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад останньої, вісімнадцятої глави найвідомішої священної книги індуїстів – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Глава має назву “Йога зречення і спасіння”. Це найбільша з глав “Бгагавадгіти”. Спочатку в ній дається пояснення двом близьким термінам: saṃnyāsa (“зречення”; у вузькому сенсі – спосіб життя жебручого ченця) та tyāga (“відцурання”). Знову зазначається, що жива людина не може повністю припинити діяти, тому справжньою відчуженістю від світу є відцурання не від діяльності, а від бажання насолоджуватися її плодами.

Названі три види відцурання: тамасове, раджасове й саттвове. Цим трьом гунам (аспектам матеріальної природи, через посередництво яких відбуваються її вияв і функціонування) у “Бгагавадгіті” присвячені глави 14 і 17, а у 18 главі за трьома гунами класифікуються ще й види знань, дій, “діячів” (виконавців дії), інтелекту, наполегливості та щастя. Перелічені п’ять причин успішного завершення будь-якої дії та троїсте спонукання до дії.

Наводиться перелік традиційних видів діяльності чотирьох варн (головних верств давньоіндійського суспільства).

Останні вірші закликають ввірити себе богам Кришні, який щедро винагородить вірянину (bhakta). Також лунає заклик “відкривати цю таємницю” бгактам Кришні й забороняється повідомляти вчення небгактам.

Розглянуті в главах поняття та реалії роз’яснені перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Бгагавата-пурани”, “Брагма-пурани” “Законів Ману”, “Ригведи”, “Санкх’я-каріки”, упанішад та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бгагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, Магабгарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

Переклад надійшов до редакції 1.10.2020